

Mevzûât Edebiyatında İman Anlayışı: Mukayeseli Bir İnceleme

A Comparative Analysis of the Concept of Faith in Mevzûât Literature

Muhammet Ali Asar

Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Ana Bilim Dalı
Assoc. Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of Divinity, Department of
Hadith

Ankara/Türkiye

muhammetali.asar@gmail.com

ORCID: [0000-0002-3672-5885](https://orcid.org/0000-0002-3672-5885)

Makale Bilgisi | Article Information

Geliş Tarihi Received: 06.01.2025

Kabul Tarihi Accepted: 11.06.2025

Yayın Tarihi Published: 15.06.2025

Atıf | Cite as

Asar, Muhammet Ali. "Mevzûât Edebiyatında İman Anlayışı: Mukayeseli Bir İnceleme". *Van İlahiyat Dergisi* 13/22 (Haziran 2025), 73-90. <https://doi.org/10.54893/vanid.1614673>

Asar, Muhammet Ali. "A Comparative Analysis of the Concept of Faith in Mawḍū'āt Literature". *Van Journal of Divinity* 13/22 (June 2025), 73-90. <https://doi.org/10.54893/vanid.1614673>

İntihal | Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/vanid>

Mail: vanyyuifd@yyu.edu.tr

Mevzûât Edebiyatında İman Anlayışı: Mukayeseli Bir İnceleme

Öz

Hicrî birinci asırda büyük günah işleyenin imanı hakkındaki tartışmalarla başlayan iman konusundaki ayrışmalar imanın tarifi, iman-amel ilişkisi, iman-İslam ilişkisi, imanın artması ve eksilmesi, imanın kemali ve imanda istisna gibi başlıklar altında çok sayıda mezhep ve ekolün katılımıyla asırlarca devam etmiş, bu konulardaki farklı görüşler hadis edebiyatına da yoğun olarak yansımıştır. Özellikle hicrî 3. asırda Ehl-i hadîs tarafından tasnif edilen musannef hadis kaynaklarında iman konusu ve bu çerçevedeki meseleler genişçe ele alınmış, konu Buhârî, Müslim ve Tirmizî'nin el-Câmi' ve Nesâî'nin es-Sünen adlı eserlerinde müstakil bir bölüm olarak, İbn Mâce'nin es-Sünen'inde ise bâb başlığı şeklinde yer almıştır. Her mezhep, fırka ve ekolün kendi görüşünü terviç etmek, muhaliflerinin iddialarını da çürütmek için Hz. Peygamber'in dolayısıyla hadisin otoritesine ihtiyaç duyduğu açıktır. Bu doğrultuda bazı fırka ve ekollerin Hz. Peygamber adına yalan isnad etmekten ve onun adına hadis uydurmaktan çekinmedikleri de tarihi bir gerçekliktir. Muhaddisler ise hadis uydurma faaliyetleriyle çetin bir mücadeleye girişmiş Hz. Peygamber'e isnad edilen uydurma rivayetleri bu konuya tahsis ettikleri eserlerde cem etmeyi bu mücadelenin temel yöntemlerinden biri olarak kabul etmişlerdir. Muhaddislerin hicrî 5. asırdan itibaren mevzû rivayetleri cem ettikleri eserler mevzûât edebiyatını oluşturmuştur. Bu makalede mevzûât edebiyatındaki imana dair rivayetler irdelenerek iman anlayışı ortaya konmaktadır. Bu yapılırken ilgili literatürdeki rivayetlerin gerçekten uydurma olup olmadığı araştırılmamakta eserin müellifinin rivayeti uydurma kabul etmesi esas alınarak iman anlayışı ortaya çıkarılmaktadır. Böylece temel hadis kaynaklarındaki iman anlayışı ile mevzûât literatüründeki iman tasavvurunun mukayesesine olanak sağlanmakta, iman konusu özelinde itikâdî veya siyasî ihtilafların hadis uydurmadaki rolü gösterilmektedir. Çalışmanın neticesinde mevzûât edebiyatında yeknesak bir iman anlayışının bulunmadığı, her fırka ve mezhebin kendi iman tasavvurunu destekleyen rivayetleri uydurdıkları için karmaşık bir iman fotoğrafının ortaya çıktığı görülmektedir. Temel hadis kaynaklarındaki iman konularına dair çok sayıda çalışma yapılmışken mevzûât edebiyatındaki iman anlayışına dair bir çalışmanın henüz yapılmamış olması makalenin değerini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Mevzûât edebiyatı, Uydurma rivayet, İman.

A Comparative Analysis of the Concept of Faith in Mawḍū'āt Literature

Abstract

The divergence on the subject of faith, which commenced in the first century of Hijrī with debates concerning the faith of those who commit major sins, persisted for centuries with the involvement of numerous sects and schools. The aforementioned debates encompassed a wide range of topics, including the definition of faith, the relationship between faith and deeds, the relationship between faith and Islam, the increase and decrease of faith, the perfection of faith, and exceptions in faith. These diverse perspectives on these issues were reflected in hadith literature. This subject was extensively discussed in muṣannaf hadith sources classified by ahl al-ḥadīth in the 3rd century, and it was included as a separate chapter in al-Bukhārī Muslim and Tirmidhī's al-Djāmi' and al-Nasā'ī's al-Sunan, and as a chapter heading in Ibn Māḍja's al-Sunan. It is evident that various sects, factions, and schools of thought rely on the authority of the Prophet and legitimacy of hadiths to substantiate their own perspectives and counter the assertions of their adversaries. Historically, numerous sects and schools of thought have engaged in propagation of falsehoods attributed to the Prophet and fabrication of hadiths in his name. Conversely, muḥaddiths or specialists in Hadith, engaged in a persistent effort to combat the fabrication of Hadiths. They regarded the collection of fabricated narrations ascribed to the Prophet as a pivotal aspect of this endeavor. With the beginning of 5th century, studies of muḥaddiths that comprised mawḍū' narrations came to constitute mawḍū'āt literature. This article utilizes an analytical approach to elucidate the nature of faith by examining the narratives concerning faith within the context of mawḍū'āt literature. The investigation does not extend to the veracity of narrations within mawḍū'āt literature; rather, it is based on the assumption of their fabrication by the author. This approach enables a comparative analysis of understanding of faith in mawḍū'āt literature and the main hadith sources. Additionally, it sheds light on role of the theological and political conflicts in fabrication of hadith. The study's findings indicate the absence of a uniform understanding of faith in mawḍū'āt literature, thereby unveiling a multifaceted conception of faith, with each sect fabricating narrations that align with their unique interpretation of faith. The paucity of research on understanding of faith in mawḍū'āt literature, despite the abundance of studies on subject of faith in the main hadith sources, underscores the significance of this article.

Keywords: Hadith, Mawḍū'āt literature, Fabricated narration, Faith.

Extended Abstract

The situation regarding Muslims who died or were killed in the civil wars that began following the martyrdom of Caliph ‘Uthmān (Hz. Osman) was a subject of considerable theological discussion. In this context, the earliest theories regarding the relationship between faith (īmān) and actions (‘amal), as well as the impact of major sins on faith, were formulated by the Khārijites. They defined faith as the comprehensive fulfillment of all obligatory good deeds—through heart, speech, and actions—asserting that a sinner loses their faith and becomes a disbeliever. In contrast to Khārijite perspective, which equated faith with an inner expression of heart, or “confession by tongue and affirmation by heart,” without incorporating actions into its definition, Murji’a proposed an alternative view. They contended that faith neither increases nor decreases based on actions, and that a person who commits a major sin would not remain in Hell forever. However, according to the Shī’a, who regard the doctrine of Imamate as a central tenet of faith and associate it with the concept of major sins and they argues that those who hold the position of Imamate, even if not descended from him, are considered to have committed significant sins.

According to the Mu‘tazila, who approached the issue of faith through the concept of major sin, a sinner occupies an intermediate position: neither a believer nor a disbeliever. This state exists between belief and disbelief. If such a person dies without repenting, this person will remain in Hell forever; however, if the sinners repent, they will ultimately enter Paradise as a believer. In response to the different views that emerged regarding the nature of faith and its relationship to major sins, ahl al-ḥadīth formulated a theory of faith based on the transmission of genuine narrations. According to their approach, faith consists of three components: the affirmation of heart, the acknowledgment of tongue, and the performance of deeds. A believer is not to be declared a disbeliever simply for committing a sin; however, every believer who dies in a state of faith is assured entry into Paradise. The Ahl al-Ḥadīth articulated their views on faith in the relevant sections of hadith collections dedicated to specific theological issues, where they also refuted the opinions of opposing groups, often using subject headings and preferred narrations. As a result of the theological discussions stemming from debates over the status of those who perished in the civil wars, some major sects such as the Khārijites, Shī’a, Murji’a, Mu‘tazila, and Ahl al-Ḥadīth developed distinct theories of faith, leading to divergent views and approaches regarding its nature.

First of all, the Shī’a supporters began speaking of various hadiths about the virtues of ‘Alī, and in response, the supporters of Mu‘āwiya also fabricated hadiths about his virtues too. The fabrication of hadiths, which began in the first century (after Hijra) by the Shī’a, accelerated toward the end of this century as a result of the theological disputes that emerged within the framework of discussions on faith and major sins. Having initially been very political in nature, these fabricated narrations were later supplemented by fabricated hadiths reflecting the views of various theological groups. Similarly, the members of the Murji’a fabricated hadiths claiming that faith neither increases nor decreases, others fabricated hadiths that condemned the Qadariyya, Jahmiyya, and Murji’a. One of the methods developed by hadith scholars against the attempts to fabricate hadiths was to compile studies that collected the fabricated reports (mawḍū‘āt). In this context, it is known that when hadith sources were being compiled, independent studies specifically on fabricated hadiths were not written in the second and third centuries after Hijra. However, the compilation of fabricated hadiths in independent studies began in the fifth century(Hijri). The general name of these studies is al-Mawḍū‘āt. After this century, Islamic scholars have authored numerous works compiling fabricated hadiths.

This article aims to present a conception or understanding of faith by examining the narrations concerning faith seen in literature of fabricated traditions. This study also focuses on analyzing the narratives related to faith within these sources in order to explore the perception of faith they imply. Furthermore, this study highlights the role that fabricated hadiths play in doctrinal and political disputes, particularly through the comprehension of the concept of faith. Moreover, this study seeks to deal with the following questions: “What understanding of faith emerges from the narrations in the literature of fabricated reports?” “What indications are present regarding the motivations behind the fabrication of hadiths on faith within this literature?” “What are the similarities and differences between the understanding of faith in the primary hadith sources and that presented in the fabricated report literature?”

As a result of the research, it is seen that the issues and debates on faith in the mawḍū‘āt literature and the issues on faith in the main hadith sources are almost the same. This phenomenon reveals that both types of literature were influenced by and shaped within the framework of these debates. The conception of faith in the mawḍū‘āt literature is not a uniform understanding of faith that has its own internal integrity like the conceptions of faith of Ahl al-ḥadīth, al-Murji’a or Khārijites. Rather than a homogeneous understanding of faith, this literature presents a complex conception of faith that reflects the views of many factions and groups. A chronological survey of the mawḍū‘āt literature on the

subject of faith reveals that the narrations in different studies are largely similar and that the authors generally repeat each other, and only the methodological differences in the studies draw attention.

Giriş

Hiz. Osman'ın şehit edilmesiyle başlayan iç çatışmalarda ölen ve öldürülen Müslümanların dünya ve ahiretteki durumları ile ilgili tartışmalarla bağlantılı olarak; Hâricîler günah işleyen kişinin imanını kaybederek kâfir olacağı ve ebedi cehennemde kalacağı fikrini ortaya atmış,¹ iman; kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve organlarla amel şeklinde tarif etmişlerdir. Böylece ilk iman nazariyesi ortaya çıkmıştır.²

Hâricî iman nazariyesine karşı iman "dil ile ikrar, kalp ile tasdik" şeklinde tanımlayan, iman tariflerinin hiçbirine ameli dâhil etmeyen, amel etmekle iman artmayacağı ve günah işlemekle de iman azalmayacağı fikrini savunan Mürcie'nin iman anlayışı tebârüz etmiştir.³ Onlara göre büyük günah işleyen durumunu Allah bilir. Ancak o kişi ebediyen cehennemde kalmaz.⁴

Şîa ise imamet meselesine odaklanarak tartışmalara katılmış imamların günahsız ve masum olduklarını savunmuştur.⁵ Onlara göre Hiz. Ali ve onun soyundan gelmeyip de imamet makamında bulunanlar günahkârdır. Büyük günah işleyen kimse tövbe etmeden ölürse ebedi olarak cehennemde kalır.⁶

Büyük günah işleyen kişinin ne mümin ne de kâfir olduğunu söyleyen Mu'tezile'ye göre günahkâr kişi iman ile küfür arasında fîsk denilen bir mertebededir. Tövbe etmeden ölürse ebedi cehennemde kalacak, tövbe ederse mümin olarak cennete girecektir."⁷

İmanın mahiyeti ve iman-büyük günah ilişkisi çerçevesinde ortaya çıkan farklı görüş ve düşüncelere karşılık Ehl-i hadis de nakli esas alarak bir iman nazariyesi geliştirmiştir. Buna göre iman; "Kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve amel etmek şeklinde tarif edilmektedir. İman, artar ve azalır. Günah işlediği için bir mümin, kâfir olmadığı gibi sırf iman ettiği için de cehennemden korunamaz. Ancak iman etmiş olarak ölen her mümin mutlaka cennete girer."⁸ Hicrî ikinci asrın ortalarından itibaren Ehl-i hadis tarafından tasnif edilen musannef veya câmi' türü eserlerde Ehl-i hadisin iman nazariyesinin iz düşümlerini görmek mümkündür.⁹ Takip eden süreçte tasnif sisteminin gelişimine bağlı olarak muhaddisler eserlerine iman başlıklı bölümler ve iman nazariyelerini ifade eden bâb başlıkları¹⁰ yerleştirmişlerdir."¹¹ Ayrıca iman adı altında çok sayıda müstakil eser de Ehl-i hadis tarafından telif edilmiştir.¹²

Hâricîye, Şîa, Mürcie, Mu'tezile ve Ehl-i hadis gibi ana akım ekollerin iman nazariyelerinin yanında çok sayıda grup ve fırkanın kendine has iman görüşü vardır. Hatta Mürcie gibi bazı fırkaların kendi içlerinde dahi imana dair birbirinden çok farklı görüş ve yaklaşımları mevcuttur.¹³

Diğer taraftan çok erken dönemde siyasi fırkalar teşekkül etmiş ve her bir grup kendi görüş ve iddiasını güçlendirmek için Hiz. Peygamber'in otoritesine ihtiyaç duymuştur. Bu doğrultuda hadis uydurma faaliyetlerine girişilmiş öncelikle Şîa taraftarları Hiz. Ali ve Ehl-i Beyt'in faziletine dair hadis uydurmuşlar; Muâviye taraftarları da onun lehine hadis uydurarak buna mukabelede bulunmuşlardır.¹⁴ Birinci asırda Şîa eliyle başlayan hadis uydurma faaliyetleri, bu asrın sonuna doğru belirmeye başlayan itikâdî ihtilafların neticesinde ortaya çıkan akaid mezhepleriyle süratini artırmış, başlangıçta siyasi hüviyet taşıyan uydurma rivayetlere özellikle iman konusunda çeşitli itikâdî mezheplerin görüşlerini yansıtan uydurma hadisler de eklenmiştir.¹⁵

Hadis uydurma girişimlerine karşı muhaddislerin aldıkları ilmî tedbirlerden biri de hadis diye uydurulmuş sözleri toplayan eserler telif etmektir.¹⁶ Ancak mevzû hadisleri bir arada cem eden müstakil

¹ Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim eş-Sehrîstânî, *el-Milel ve'n-nihâl* (Haleb: Müessesetü'l-Halebî, ts), 1/114.

² Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler* (Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2002), 16.

³ Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî, *Mağâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-muşallîn*, thk. Helmut Ritter (Viesbaden: Daru Franz Şitayz, 1980), 32-41.

⁴ Şehristânî, *el-Milel*, 1/143.

⁵ Şehristânî, *el-Milel*, 1/146.

⁶ Ahmet Saim Kılavuz, *Anahatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâm'a Giriş* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), 467.

⁷ Şehristânî, *el-Milel*, 1/43-46; Muhammed b. Abdurrahman el-Malatî, *et-Tenbih ve'r-red 'alâ ehli'l-ehvâi ve'l-bida'i*, thk. Muhammed Zâhid Kevserî (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye, ts), 35-38.

⁸ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhih*, thk. Muhammed Zühry b. Nâsir (Beyrut: Dâru Tavkî'n-Necât, 1422/2001), "İmân", 1, 16, 21, 32; Kamil Çakın, "Buhârî'nin Mürcie İle İman Konusunda Tartışması", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32/1 (1992), 198.

⁹ Ebû Amr Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, thk. Habîbürrahmân el-A'zamî (Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî, 1403/1987), 11/126.

¹⁰ Örneğin bk. Buhârî, "İmân", 1.

¹¹ Mahmut Yeşil, "Tarihî Süreçte Te'lif Edilen 'Kitabu'l-İman'lar ve Günümüze Yansımaları", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (2011), 8.

¹² Kitâbü'l-İmân adıyla yazılan eserlerin tam listesi için bk. Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, 22-28.

¹³ Mürcie'nin imana dair on iki farklı görüşü için bk. Eş'arî, *Mağâlât*, 32-41.

¹⁴ Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 135-143.

¹⁵ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 143.

¹⁶ İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1998), 162-165.

eserler hadis kaynaklarının telif edildiği ikinci ve üçüncü asırlarda yazılmamış,¹⁷ bu dönemlerde ravi tanıtımı için kaleme alınan eserlerde ravilerle ilgili bilgiler aktarılırken örnek kabilinden hadis uyduran ravilerin uydurdıkları hadislere işaret edilmiştir.¹⁸ Mevzû hadisleri müstakil eserlerde toplama faaliyetleri ise hicrî beşinci asırda başlamıştır.¹⁹

Bu makalede mevzûât edebiyatının meşhur eserlerindeki imana dair rivayetler irdelenerek bir iman tasavvuru ya da iman anlayışı ortaya konmaktadır. Bu yapılırken rivayetin gerçekten uydurma olup olmadığıyla ilgili bir araştırma yapılmamakta, bu eserlerdeki iman konulu rivayetler ele alınarak algı resmedilmektedir. Böylece temel hadis kaynaklarındaki iman anlayışı ile mevzûât literatüründeki iman anlayışının mukayesesine olanak sağlanmakta, iman konusu üzerinden itikâdî veya siyasi konulardaki ihtilafların hadis uydurmadaki rolü ortaya konmaktadır. Temel hadis kaynaklarındaki iman anlayışına dair çok sayıda çalışma yapılmışken²⁰ mevzûât edebiyatında iman konusuna dair bir çalışmanın henüz yapılmamış olması makalenin değerini ortaya koymaktadır.

1. Mevzûât Literatüründe İman

Mevzûât edebiyatındaki iman konularına bakıldığında; meselelerin hadisçilerin erken dönemde telif ettiği iman isimli müstakil eserlerde ve temel hadis kaynaklarının iman bölümlerinde işlenen konularla büyük ölçüde benzeştiği görülmektedir. Nitekim iman özelinde telif edilen ve günümüze ulaşan ilk eserlerden biri olan Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (öl. 224/838) *Kitâbü'l-îmân* adlı eserinde iman konusu imanın tanımı, imanda istisna, imanda artma ve eksilme, iman günah ilişkisi ve imanın muhtevası gibi başlıklar üzerine kurgulanmıştır.²¹ Yine temel hadis kaynağı denildiğinde akla ilk gelen eser olan Buhârî'nin (öl. 256/870) *Sahîh*'inin iman bölümünde de; "İmanın tanımı, imanın muhtevası, imanın artıp eksilmesi, imanın kemali, iman-İslâm ilişkisi, iman günah ilişkisi, din- iman ilişkisi gibi konular yer almaktadır."²²

Mevzûât edebiyatının müstakil ilk örneklerinden sayılan ve müellifi İbnü'l-Kayserânî'nin (öl. 507/1113) "Yalancılara, zayıf ve metrûk ravilerin rivayet ettiği, halkın da tartışmalarda delil olarak kullandığı hadisleri bilmek isteyenlerin kolayca faydalanabilmelerini sağlamak amacıyla alfabetik olarak tertip ettim." diyerek tanıttığı²³ *Tezkiretü'l-mevzû'ât*'inde da imanın tarifi, imanın mahiyeti, imanın artması ve eksilmesi gibi konuların yer aldığı görülmektedir.²⁴

Müslümanların kendisinden zayıf, mevzû ve hiçbir asla dayanmayan rivayetleri derlemesini, bunlara mukabil gelen sahîh ve meşhur hadisleri de göstermesini istedikleri için *el-Ehâdîşü'l-ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-şihâh ve'l-meşâhîr* adlı eseri telif ettiği belirtilen²⁵ Cûzekânî (öl. 543/1148), eserinin "Kitâbü'l-îmân" bölümünde imanın artması ve azalması, amel-iman ilişkisi, imanda istisna gibi konulara yer vermiştir.²⁶

Bazı sahîh hadislere dahi mevzû damgası vurduğu iddiasıyla tenkit edilen²⁷ ancak Mevzûât edebiyatının en meşhur kaynaklarından biri kabul edilen eserinde İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201), imanın tanımı, mahiyeti, artması ve eksilmesi, iman-amel ilişkisi, imanda istisna, imanın kemalinin alâmetleri, iman-İslâm ilişkisi gibi konulara değinmiştir.²⁸

Hiçbir sahîh hadisin bulunmadığı ve Hz. Peygamber'den herhangi bir rivayetin gelmediği konuların başlıklar halinde sıralandığı eserinde Ebû Hafs Ziyâüddîn el-Mevsîlî (öl. 622/1225); imanın artması ve

¹⁷ Ahmet Yücel, *Hadis Usulü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2019), 215.

¹⁸ Çakan, *Hadis Usulü*, 164.

¹⁹ Uydurma hadisleri cem eden literatür için bk. Muhammed b. Cafer el-Kettânî, *Hadis Literatürü*, çev. Yusuf Özbek (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), 324-329; Mücteba Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 174-181.

²⁰ Hadis edebiyatında iman konulu çalışmalara örnek olması açısından bk. Mahmut Yeşil, "Tarihî Süreçte Te'lif Edilen 'Kitabu'l-İmân'lar ve Günümüze Yansımaları", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (2011), 7-34; Emin Aşıkkutlu, "Buhârî Döneminde İmanla İlgili Yaklaşımlar ve Sahîh'inin İmân Bölümü Çerçevesinde Buhârî'nin İmân Yaklaşımı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2000), 59-83; İsmail Lütfi Çakan, "Hadis Edebiyatında İmanla İlgili Bölümlerin Muhteva Değerlendirmesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5-6 (1993), 256-275; Tuğba Eruçar, *Hadisçilerin İman Anlayışı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020); Çakın, "Buhârî'nin Mürcie ile Tartışması".

²¹ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî b. Sellâm Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-îmân ve me'âlimühü ve sünenühü ve istikmâlühü ve derecâtühü*, thk. Muhammed Nasûriddîn Elbânî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403/1983), 9-48.

²² Buhârî, "İmân", 1-42.

²³ Ebû'l-Fazl Muhammed b. Tâhir b. Alî el-Makdisî eş-Şeybânî İbnü'l-Kayserânî, *Ma'rîfetü't-tezkire fi'l-ehâdîşü'l-mevzû'a*, thk. İmâdüddin Ahmed Haydar (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1406/1985), 81.

²⁴ İbnü'l-Kayserânî, *Ma'rîfetü't-tezkire*, 134.

²⁵ M. Yaşar Kandemir, *Mevzu Hadisler Menşei Tanıma Yolları Tenkidi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997), 141.

²⁶ Ebû Abdillâh Hüseyin b. İbrâhîm el-Cûzekânî, *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-şihâh ve'l-meşâhîr*, thk. Abdurrahman b. Abdülcebbar el-Firyevâî (Riyad: Dârü's-Samî' li'n-Neşr, 1422/2002), 1/139-221. Adından da anlaşılacağı üzere eserde uydurma rivayetlerin yanında sahîh ve müşhûr rivayetler de bulunmaktadır. Bu çalışmada eserdeki imana dair rivayetlerden yalnızca müellifinin mevzû ya da bâtil olarak nitelendirdikleri dikkate alınmıştır.

²⁷ Abdurrahmân Celâleddîn es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî fi şerhi takrîbi'n-Nevevî*, thk. Ebû Kuteybe Muhammed el-Feryâbî (Riyad: Dârü Taybe, ts), 1/329.

²⁸ Cemâlüddîn Abdurrahmân İbnü'l-Cevzî, *el-Mevdû'ât*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman (Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1966), 1/128-139.

azalması, imanın söz ve amel olduğuna dair tanımlamalar²⁹ ile Mürcie, Cehmiyye, Kaderiyye ve Eş'ariyye'ye dair Hz. Peygamber'den bir bilginin gelmediğini belirtmektedir.³⁰ Zehebî (öl. 748/1348), İbnü'l-Cevzî'nin *Mevzû'ât*'ına yazdığı *Telhîsü'l-Mevzû'ât* adlı eserinde iman bölümünü, imanın tarifi, imanın artması eksilmesi, imanda istisna, iman-amel ve günah ilişkisi, Mürcie ve Kaderiyye gibi konulara ayırmıştır.³¹ Süyûtî de (öl. 911/1505), *el-Le'âli'l-masnû'a* adlı eserinde; imanın tarifi, imanın artması ve azalması, imanın unsurları, imanda istisna, iman günah ilişkisi gibi konulara yer vermiştir.³²

Müellifi İbn Arrâk'ın (öl. 963/1556), "Elinde bu kitap bulunan kişi başka bir mevzûât kitabına bakma ihtiyacı hissetmez" diyerek tanıttığı ve İbnü'l-Cevzî ile Süyûtî'nin bu alandaki mü'ellifâtını ihtisar ettiği *Tenzihü's-şerî'a* adlı eserinde geniş bir bibliyografyadan da faydalanılmıştır.³³ O, eserinin iman bölümünde; imanın artması ve eksilmesi, imanın tarifi, iman-amel ilişkisi, imanda istisna, imanda kemâl gibi konuları işlemektedir.³⁴ Cemâlüddîn Muhammed el-Fettenî de (öl. 986/1578) *Tezkiretü'l-mevzû'ât* adlı eserinde hemen hemen aynı konu başlıklarından bahsetmektedir.³⁵ Ali el-Kârî (öl. 1014/1605), halk arasında dolaşan hadislerden sadece mevzû ve asılsız olanları ile uydurma olduğunda hiçbir ihtilaf bulunmayan hadisleri topladığı³⁶ ve alfabetik olarak tanzim ettiği eseri *Esrârü'l-merfû'a*'da; imanın tarifi, imanın artması ve eksilmesi, imanın alametleri gibi konuları muhtevi rivayetlere yer vermiştir.

Şevkânî'nin (ö. 1250/1834) "Elinde bu kitap bulunan kişi uydurma hadisleri cem etme gayesiyle telif edilen bütün kitaplara sahiptir" diyerek övdüğü³⁷ *el-Fevâ'idü'l-mecmû'a* adlı eserinde iman mevzuuna bir bölüm ayrılmıştır. Burada da imanın tarifi, imanın artması ve azalması, Mürcie ve Kaderiyye, imanda istisna, imanda şüphe, imanın kemali, iman-günah ilişkisi gibi konular işlenmektedir.³⁸

Mevzûât kaynaklarındaki iman anlayışını kapsamlı bir biçimde ortaya koyabilmek için mevzûât literatüründeki iman başlıklı bölümler ya da imana dair rivayetler incelendiğinde; konunun belli başlı meseleler etrafında ele alındığı görülmektedir. Bu konular imanın tarifi, mahiyeti, artıp-eksilmesi, imanda istisna, iman-günah ilişkisi, imanın kemâli vb. başlıklar altında cem edilebilir. Söz konusu edebiyattaki iman ile ilgili konu başlıklarının temel hadis kaynaklarında yer alan başlıklarla benzerliği dikkat çekmektedir. Mevzû rivayetler genellikle temel hadis kaynaklarındaki iman konulu hadislerin ortaya koyduğu anlayışa karşıt olsa da kimi zaman her iki kategorideki kaynaklardaki rivayetlerin aynı düşünceyi dillendirdikleri de vâkidir. İman konusu özelinde mevzûât edebiyatı kronolojik olarak tarandığında bu literatürde yer alan rivayetlerin büyük ölçüde aynı olduğu da görülmektedir. Müellifler genellikle birbirini tekrar etmekte, eserlerde sadece yöntem değişmektedir. Buradan anlaşıldığına göre erken dönemde hadis münekkithlerinin uydurma olduğunu belirttikleri rivayetlerin üstüne yeni metotlarla farklı uydurma hadisler tespit edilememiştir. Erken dönemde uydurma hükmünün verilme gerekçesi ise büyük ölçüde isnad tenkidine dayanmaktadır. Genellikle ilgili rivayeti nakleden râvinin yalancı olması rivayete mevzû hükmünün verilmesinin temel nedenidir. Sonraki asırlarda iman konusu özelinde metin tenkidi gibi yöntemlerden hareketle mevzû hükmü verilen bir rivayetin varlığı tespit edilememiştir. İbn Kayım el-Cevziyye (öl. 751/1350) *el-Menârü'l-münîf* adlı eserinde senedi dikkate almaksızın rivayetin mevzû olup olmadığını tespiti çalışsa da eserinin telifinde İbnü'l-Cevzî'nin *Mevzû'ât*'ını esas aldığı için genellikle oradaki rivayetleri değerlendirebilmiştir.

2. Mevzûât Edebiyatında İmana Dair Temel Meseleler

2.1. İmanın Tarifi

İmanın nasıl tanımlanması gerektiği ilk defa Mürcie tarafından tartışılmış; imanın söz mü, fiil mi, amel mi, mârifet mi yoksa bunların bütünü mü olduğu soruları ilk dört asır boyunca ilim adamlarını meşgul etmiş, âlimler, ideolojik ve mezhebi kabullerine göre imanı tanımlamaya çaba göstermiştir.³⁹ Farklı ekoller

²⁹ Ebû Hafs Ziyâüddîn Ömer b. Bedr b. Saîd el-Mevsilî, *el-Muğnî 'anî'l-hıfzî ve'l-kitâb bi-kavlihim lem yaşıhha şey'un fî hâze'l-bâb* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-Arabî, 1407/1987), 1/25.

³⁰ Mevsilî, *Muğnî*, 1/29.

³¹ Şemsüddîn Ebû Abdullah ez-Zehebî, *Telhîsü kitâbi'l-mevzû'ât*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1419/1998), 26-29.

³² Abdurrahmân Celâleddîn es-Süyûtî, *el-Le'âli'l-masnû'a fî'l-eḥâdîş-i'l-mevzû'a*, thk. Ebû Abdurrahman Salâh (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996), 1/37-49.

³³ Ebü'l-Hasen Nûrüddîn el-Hicâzî el-Kinânî İbn Arrâk, *Tenzihü's-şerî'ati'l-merfû'a 'anî'l-aḥbâri's-şenî'ati'l-mevzû'a*, thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1399/1979), 1/3-4.

³⁴ İbn Arrâk, *Tenzihü's-şerî'a*, 1/149-155.

³⁵ Cemâlüddîn Muhammed Tâhir el-Fettenî, *Tezkiretü'l-mevzû'ât* (Kahire: İdâretü't-Tıbbâ, 1343/1924), 11, 14.

³⁶ Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân el-Kârî el-Herevî Ali el-Kârî, *el-Esrârü'l-merfû'a fî'l-aḥbâri'l-mevzû'a*, thk. Muhammed es-Sabbâğ (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1391/1971), 73.

³⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî eş-Şevkânî, *el-Fevâ'idü'l-mecmû'a fî'l-eḥâdîş-i'l-mevzû'a*, thk. Abdurrahman el-Muallimî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 4.

³⁸ Şevkânî, *Fevâ'idü'l-mecmû'a*, 452-456.

³⁹ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, 75.

iman mevzuuna tahsis ettikleri eserlerde bu tanımları dile getirmiştir. Aynı şekilde Ehl-i hadis de gerek müstakil iman konulu eserlerde gerekse temel hadis kaynaklarında benimsedikleri iman tanımına yer vermişlerdir. İmanın tarifi; temel hadis kaynaklarının iman bölümlerinde musanniflerin dikkat çektiği ilk konulardan biri olduğu gibi⁴⁰ mevzûât edebiyatında da imanla ilgili bölümlerde işlenen temel meselelerdendir. Mevzûât literatüründe iman genelde ikrar, marifet ve amel ilişkisi bağlamında tarif edilmektedir. Mevzûât edebiyatında göze çarpan ilk iman tarifi “İman dil ile ikrardır.”⁴¹ şeklindedir. İmanı ikrarla özdeşleyerek yapılan bu tanım genellikle Kerrâmiyye’nin ve bazı Mürcîîlerin benimsediği bir tariftir.⁴² İmanı sadece ikrarla tahdit ederek yapılan bu tarife Ehl-i hadis şiddetle karşı çıkmış; Buhârî, binden fazla âlimden hadis aldığını ve ‘iman sadece sözdür’ diyen hiç kimseden hadis yazmadığını vurgulamıştır.⁴³

Cûzekânî’nin batıl olduğunda şüphe yoktur diyerek nitelediği bir rivayette de ameli imandan ayırmayan kişinin cemaatten nasibinin olmadığı belirtilir.⁴⁴ Bu çerçevedeki başka bir rivayette de iman sadece kalbin mârifeti ve dilin ikrarı olarak tarif edilir.⁴⁵ Böylece Hâricî ve Ehl-i hadis iman nazariyesiyle çelişen ancak Hanefî-Mürçîî iman anlayışına aynen uyan bir iman tanımı ortaya çıkar. Mürçie’nin çoğunluğuna göre iman; “Kalp ile tasdik dil ile ikrardır.” Bu tanım Ebû Hanîfe (öl. 150/767) dâhil Kûfeli fakihlerin anlayışını da yansıtmaktadır.⁴⁶

Mevzûât edebiyatında iman; marifet, dil ile ikrar ve organlarla amel şeklinde de tanımlanır.⁴⁷ Bu tanım Hâriciyye, Mu’tezile, Zeydiyye ve Ehl-i hadisin iman görüşü ile bire bir örtüşmektedir. Bu görüşe göre imanın tasdik amel ve ikrar olmak üzere üç rûknü vardır. Bu rûkûnlerden biri gerçekleşmezse orada imandan söz edilemez.⁴⁸ Ancak Ehl-i hadis ameli imandan bir cüz saymakla birlikte kalbinde iman bulunan ve imanını diliyle ikrar eden kişinin gûnahtan dolayı kâfir addedilemeyeceğini sadece günahkâr mümin olacağını da belirtmiştir.⁴⁹ Ehl-i hadisin iman nazariyesini hicrî 3. asrın başında konu özelinde telif ettiği muhtasar ve müfit eseriyle ortaya koyan Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm’a göre imanın tanımı noktasında âlimler ikiye ayrılmıştır. Bunlardan birinci gruba göre imanın tarifi şöyledir: “Kalpten Allah’a samimiyetle iman etmek, imanını diliyle ikrar etmek ve azalarıyla bu doğrultuda güzel işler yapmaktır.” Diğer gruba göre iman: “Sadece kalben inanmak ve dil ile ikrar etmekten ibarettir.” Amellere gelince bunlar yalnızca iyiliktir ve imandan değildir.⁵⁰ Her iki iman tarifini değerlendiren Ebû Ubeyd’e göre Kur’an ve sünnet açısından tasdik, söz ve amelin birlikteliğiyle iman tanımlanabilir. Bu üç unsuru bir arada barındırmayan iman tarifleri reddedilmelidir.⁵¹ Ahmed b. Hanbel’in (öl. 241/855) oğlu aynı zamanda Ehl-i hadisin hararetli savunucularından Abdullah b. Ahmed de (öl. 290/903) iman nazariyesini Cehmî iman anlayışı ile karşılaştırmalı olarak ele almakta, onlara göre imanın amel ve ikrardan yoksun sadece marifetten ibaret olduğunu belirtmekte, Ehl-i sünnete göre ise imanın marifet, ikrar ve amel olduğunu ifade etmektedir.⁵²

Mevzûât edebiyatındaki iman tarifleri imana dair görüşü olan ve bu konuda belli bir tanımlama yapan ana akım bütün fırka ve grupların iman anlayışını yansıtan bir mahiyet arz etmektedir. Bu tarifler Cehmî, Hâricî, Mürçîî iman tanımlarını yansıttığı gibi Ehl-i hadisin iman tanımını da aktarmaktadır. Mevzûât edebiyatındaki iman tanımları incelendiğinde; hadis uydurmanın başlıca sebeplerinden biri sayılan itikâdî fırka ve mezheplerin kendi görüş ve fikirlerini Hz. Peygamber’in sözleriyle destekleme arzularının tezahür

⁴⁰ Buhârî, “İmân”, 1.

⁴¹ İbnü’l-Cevzî, *el-Mevdû’ât*, 1/129.

⁴² Kılavuz, *İslam Akâidi*, 42.

⁴³ Ebû’l-Kâsım Hibetullah b. Hasan b. Mansûr el-Lâlekâî, *Şerhu uşûli’i’tikâdi Ehl-i’s-sünne ve’l-cemâ’a*, thk. Hamdân el-Gâmîdî (Riyad: Dâru Taybe, 1423), 5/959.

⁴⁴ Cûzekânî, *Ebâtîl ve’l-menâkîr*, 1/160.

⁴⁵ Zehebî, *Telhîs*, 26.

⁴⁶ Ebû’l-Abbâs Takıyyüddîn İbn Teymiyye, *el-İmân*, thk. Muhammed Nâsuriddîn Elbânî (Umman: Mektebetü’l-İslâmî, 1996), 303.

⁴⁷ İbnü’l-Cevzî, *el-Mevdû’ât*, 1/128; Süyûtî, *Le’âli’l-maşnû’a*, 1/37.

⁴⁸ Aşıkutlu, “Buhârî’nin İmân Yaklaşımı”, 66.

⁴⁹ Buhârî, “İmân”, 32.

⁵⁰ Ebû Ubeyd, *Kitâbü’l-imân*, 9-10.

⁵¹ Ebû Ubeyd, *Kitâbü’l-imân*, 9.

⁵² Ebû Abdurrahmân Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, thk. Muhammed b. Saîd b. Sâlim el-Kahtânî (Dammâm: Dâru İbnî’l-Kayyim, 1406), 1/305-307.

ettiği görülmektedir. Nitekim kendi kelâmî fikir ve düşüncelerini takviye eden görüşleri dillendiren hadisleri uydurmayı mübah kabul eden kalamcılarının varlığı da bilinmektedir.⁵³ Mürcie mezhebinin önde gelen isimlerinden biri kabul edilen Muhammed b. Kâsım et-Taykânî bunlardandır.⁵⁴

2.2. İman-Amel İlişkisi

Hâricîlerin ameli terk eden mümini tekfir etmeleri sonucunda amelin imanın oluşumundaki rolü, amelin neliği ve iman olgusundaki konumu, imana dâhil olup olmaması gibi meseleler iman konulu tartışmaların odağında yer almıştır. Bu bağlamda Mürcie; imanın oluşumunda ve gerçekleşmesinde amelin bir etkisinin bulunmadığını ancak amelin imana bağlı olarak şekillenen ve iman gereği olarak ortaya çıkan davranışlar olduğunu iddia etmiştir. Mürcie'nin söz konusu iddiası tartışmanın yönünü de imanda amelin konumu ve iman-amel ilişkisi başlıklarına çevirmiştir. Bu noktada iman-amel ilişkisi çerçevesinde ameli iman ayrılmaz bir parçası kabul eden Hâricî, Mu'tezilî ve Ehl-i hadis çizgisi ile hiçbir şekilde ameli iman bir cüzü ve iman teşekkül için bir gereklilik kabul etmeyen Mürcîî iman anlayışı ortaya çıkmıştır.⁵⁵

Burada hangi amel iman ayrılmaz bir parçasıdır? Sorusunun da dikkate alınması gerekir. Bu bağlamda; Hâricîler ve bir kısım Mu'tezile, farz veya nafile bütün amelleri iman ayrılmaz bir parçası kabul ederken Ehl-i hadis âlimleri de amelin içerisine iman edilecek bütün esasları, yapılması istenilen bütün tâat ve iyilikleri, terkedilmesi istenen bütün yasakları dâhil etmektedirler. Nitekim Ehl-i hadis tarafından tasnif edilen temel hadis kaynaklarındaki iman şubeleri anlatısı bunu göstermektedir.⁵⁶

Özellikle Ehl-i hadis taraf olduğu konuya dair tartışmalar temel hadis literatürüne bölüm, konu başlığı ve tercih edilen rivayetlerle aktarılmıştır. Nitekim Buhârî, meşhur eseri *Sahîh*'in iman bölümünde yoğun olarak iman-amel ilişkisine yer vermiş, amelin iman gereği ve ayrılmaz bir cüzü olduğunu bâb başlıklarında tek tek vurgulayarak ortaya koymuştur. “Kadir gecesini tâatle geçirmek imandandır.”, “Cihad imandandır.”, “Ramazan gecelerini nafile ibadetle geçirmek imandandır”, “Mükâfatını yalnız Allah'tan umarak Ramazan orucunu tutmak imandandır.”, “Namaz imandandır.”, “Cenazenin arkasından gitmek İmandandır.”⁵⁷ şeklindeki konu başlıkları Ehl-i hadis önemli bir temsilci olan Buhârî'nin amel-iman ilişkisine yaklaşımını net olarak göstermektedir. Buhârî'nin iman-amel ilişkisine benzer bir yaklaşımı öğrencisi Tirmizî'de (öl. 279/892) de görmek mümkündür. O, “Farz ibadetlerin imana eklenmesi hakkında nakledilen rivayetler” adlı konu başlığı⁵⁸ altında amelin imandaki konumuna vurgu yapmaktadır. Ayrıca o, iman ikrardan ibaret olduğunu dillendiren kişinin tövbeye davet edilmesine ve bunu kabul etmezse katledilmesine imkân tanıyan bir rivayeti naklederek de Ehl-i hadis düşüncesini tahkim etmektedir.⁵⁹ Tirmizî “Bizimle münafık, müşrik ve kâfirler arasındaki fark namazdır. Kim onu terk ederse kâfir olur.” şeklindeki rivayeti tahrîc ederek namaz-iman dolayısıyla iman-amel ilişkisinin ehemmiyetine ışık tutmuş ancak burada da Abdullah b. Şakîk el Ukaylî'den naklettiği “Muhammed'in ashabı namazdan başka amellerden hiçbirinin terk edilmesini küfür saymazlardı ancak namazın terk edilmesini küfür sayarlardı.” nakliyle ameli imandan bir cüz sayan diğer fırka ve gruplarla Ehl-i hadis farkını ortaya koymuştur.⁶⁰ Nesâî'nin (öl. 303/915) *Sünen*'indeki iman bölümünde de bazı bâb başlıkları tıpkı Buhârî'nin *Sahîh*'inde olduğu gibi doğrudan belli başlı ibadetlere tahsis edilerek amelin imandaki konumuna dikkat çekilmiştir.⁶¹

Mevzûât edebiyatında iman-amel ilişkisi öncelikle İslam-iman ilişkisi çerçevesinde değerlendirilir. “İslam alenidir, zahirdir; iman ise kalptedir.” rivayeti bu perspektifi yansıtır.⁶² Böylece iman kalpte olduğu vurgulanarak amel imandan bir cüz kabul edilmez. İmanın kalpte olmasından maksat; Allah'ın varlığını,

⁵³ Kandemir, *Mevzu Hadisler*, 39.

⁵⁴ Süyûtî, *Le'âli'l-maşnû'a*, 1/43.

⁵⁵ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, 89.

⁵⁶ Ebû'l-Hasan İbnü'l-Haccâc el-Müslim, *el-Câmi'u's-şâhîh*, thk. M. Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts), “İman”, 35.

⁵⁷ Buhârî, *İmân*, 26, 20, 27, 28, 29, 31, 35, 36, 41.

⁵⁸ Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şakîr (Kahire: Matbaatü Mustafâ, 1375/1975), “İmân”, 5.

⁵⁹ Tirmizî, “İmân”, 9.

⁶⁰ Tirmizî, “İmân”, 9.

⁶¹ Ebû Abdurrahman Ahmed en-Nesâî, *es-Sünen (el-Müctebâ)*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Haleb: Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 1406/1986), “İmân”, 21-26.

⁶² İbnü'l-Kayserânî, *Ma'rifetü't-tezkire*, 135.

birliğini ve iman esaslarını kalben kabul etmektir. Özellikle Mürcie'nin Yûnusiyye kolu imanı; Allah'ı bilmek, O'na karşı kibirden kaçınarak tevazu sahibi olmak ve O'na karşı kalbî muhabbet beslemek şeklinde tanımlar.⁶³ Söz konusu bu nitelendirme imanı kalple tahdit ederek amelden soyutlamaktadır. Cehmiyye ise, imanı sadece marifet olarak kabul edip dil ile inkârın imana zarar vermeyeceğini imanın inanç, ikrar ve amel şeklinde taksim edilemeyeceğini belirtmektedir.⁶⁴ Mevzûât edebiyatındaki bu rivayet Cehmiyye'nin bu yaklaşımıyla da uyumludur.

Uydurma hadisleri cem eden kaynakların hemen hepsinde yer alan "İman sözdür, amel ise onun davranışlardaki göstergesidir." şeklindeki rivayette⁶⁵ iman-amel ilişkisi amelin imandan bir cüz ve iman için bir gereklilik değil de imanın şerâ'i' olarak takdim edilmekte; amelin imanın gereği olarak ortaya çıkması beklenen davranışlar şeklinde anlaşıldığı görülmektedir. Bu düşünce Kerrâmiyye'nin iman; ne organlarla ameldir ne de kalben tasdikdir, sadece sözdür yaklaşımıyla örtüşmektedir.⁶⁶

"Ameli imandan ayırmayan kişinin cemaatte nasibi yoktur." şeklindeki rivayetle de Mürcîî iman anlayışı desteklenmektedir.⁶⁷ Bununla birlikte bu anlayışa muhalif görüşleri benimseyenlerin ya da ameli imanın gereği olarak kabul edenlerin cemaatten nasibinin olmadığı vurgusu Ehl-i hadisin söylemine bir atıf mahiyetindedir. Bu vurgu ile rivayetin uydurma olduğu adeta gizlenmeye çalışılmıştır. Zira cemaat vurgusunu Ehl-i hadis sıkça yapmakta, kendilerini cemaat olarak kabul edip sünnet ehli olarak nitelerken ehl-i bid'at olarak isimlendirdikleri fırkaların cemaatin dışında olduğunu belirtmektedirler.⁶⁸

İbnü'l-Cevzî'nin naklettiği bir rivayette "İman ikrar ve ameldir, artar ve eksilir. Kim bundan başka bir şey söylerse o bid'at ehliendir." denilmektedir. İbnü'l-Cevzî rivayetin senedinde bulunan Ahmed b. Harb ve İbn Humeyd'i iki büyük felaket olarak tavsif etmektedir. Ona göre İbn Hibbân ve İbn Adî, Ahmed b. Harb'i yalancı ve hadis uydurmacısı olarak kaydetmişler; Ebu Zür'a da İbn Humeyd'i yalancı olarak tespit etmiştir.⁶⁹ İbn Arrâk bu rivayete eserinin ikinci faslında yer vermiş böylece İbnü'l-Cevzî'nin uydurma olduğunu iddia ettiği bu hadisin Süyûtî tarafından aynı şekilde değerlendirilmediğini belirtmiştir.⁷⁰ Bu rivayette Ehl-i hadisin sıkça kullandığı bid'at ehlinden olma söylemi dikkat çekmekte rivayetin Ehl-i hadis taraftarlarınca dillendirildiği düşünülmektedir.⁷¹

İmanın sadece söz olduğunu eleştirmek için uydurulan bir rivayet de şöyledir: "Üç haslet vardır ki bunlar kimde bulunursa benden değildir ben de ondan değilim. Ali'ye buğzetmek, ehl-i beytime düşmanlık etmek ve iman sadece sözdür demek."⁷² Bu rivayet Kerrâmiyye'ye karşı Şîa tarafından uydurulmuş görülmektedir. Zira Kerrâmiyye; imanı sadece kelimadan ibaret gören, bunun yanında ilk dört halifenin tarihi sıralamasını fazilet sıralaması kabul eden, Hz. Osman dönemindeki olaylara müdahale etmediği için Hz. Ali'yi tenkit eden, Hz. Ali ile birlikte Muaviye'nin halifeliğini de meşru gören bir fırkadır. Bütün bu parametreler birlikte değerlendirildiğinde rivayetin uydurulma gayesi ve uyduranlar açığa çıkmaktadır. Bunlara ek olarak rivayetin senedinde yer alan Abbâd b. Yakûb (öl. 250/864) propagandist bir Râfîzî ve Şîî olarak da tanıtılmaktadır.⁷³

İman-amel ilişkisini veya amelin imandaki konumunu belirten bir rivayette de "Şirkle birlikte hiçbir amelin fayda vermediği gibi imanla birlikte hiçbir amel de zarar vermez." denilir.⁷⁴ Böylece amelin imanda

⁶³ Şehristânî, *el-Milel*, 1/140.

⁶⁴ Şehristânî, *el-Milel*, 1/88.

⁶⁵ İbnü'l-Kayserânî, *Ma'rifetü't-tezkire*, 134.

⁶⁶ Şehristânî, *el-Milel*, 1/133.

⁶⁷ İbn Arrâk, *Tenzihü's-serî'a*, 1/149.

⁶⁸ Muhammet Ali Asar, "Ehl-i Hadisin Sünnet Savunusunun Temel Paradigmaları", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2021), 285.

⁶⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevdû'ât*, 1/130.

⁷⁰ İbn Arrâk, *Tenzihü's-serî'a*, 1/150. İbn Arrâk eserini tertip ederken her babı fasıl adı altında kendi arasında üç kategoriye ayırmıştır. Birinci kategoride İbnü'l-Cevzî'nin mevzu saydığı, Süyûtî'nin de bunu kabul ettiği; ikinci kategoride İbnü'l-cevzî'nin mevzû kabul edip Süyûtî'nin ona muhalefet ettiği; üçüncü kategoride de İbnü'l-Cevzî'nin eserinde yer alamayan ancak Süyûtî'nin mevzu saydığı rivayetler yer almaktadır.

⁷¹ Ebû Abdullah Muhammed İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. M. Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts), "Mukaddime", 7.

⁷² İbn Arrâk, *Tenzihü's-serî'a*, 1/154.

⁷³ Zehebî, *Mizân*, 2/379-380.

⁷⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevdû'ât*, 1/136.

hiçbir etkisinin olmadığı, günah olarak nitelenen davranışlarda bulunmanın imana hiçbir zarar vermeyeceği vurgulanmıştır. Bu rivayet aslında büyük günah işleyen imandan çıkar mı? O, mümin mi, kâfir mi, fasık mı? Onun ahiretteki durumu nedir? Gideceği yer cennet mi, cehennem mi? sorularına cevap olarak üretilmiştir. Bu yönüyle rivayet Mürcîî, Kerrâmî ve Cehmî anlayışı yansıtmaktadır. Daha önce geçtiği üzere Kerrâmiyye'ye göre iman söz iken; Cehmiyye'ye göre iman, ne dilin şehadeti ne nübüvveti ikrar ne de farzları eda etmektir. O sadece kalple Allah'ı bilmektir. Meleklerin imanı bunun örneğidir.⁷⁵ Mürciilere göre; büyük günah işleyenle ilgili karar kıyamet günü verilecektir. Bu dünyada onların cennetlik ya da cehennemlik olduklarına dair fikir beyan edilmemelidir. Allah dilerse affeder dilerse azap eder. Küfürle birlikte iyiliklerin hiçbir fayda vermediği gibi imanla birlikte kötülüklerin de hiçbir zararı olmaz.⁷⁶ Bu anlayış Ehl-i hadis, Havâric, Mu'tezile başta olmak üzere amelin imanda etkisinin bulunduğunu kabul eden tüm itikâdî fırkaların görüşü ile çelişmektedir. Ehl-i hadis iman-amel ilişkisi bağlamında muhalif fırkalardan özellikle Mürcie'yi muhatap almış ilgili literatürde buna göre argümanlar geliştirmişlerdir.⁷⁷ Bu bağlamda Ehl-i hadis ırcâ fikrini bid'at ve Mürcie'yi de bid'at fırkalarından birisi olarak görmekte ve "imanla birlikte günahın zararsız olduğunu savunanlar" olarak niteledikleri Mürcie'nin lanetlendiğini kabul etmektedirler.⁷⁸

Ameli imanın cüzü ve önemli bir unsuru olarak kabul eden Ehl-i hadis amelin terki ya da büyük günah işleyenin durumu ile ilgili olarak Havâric ve Mu'tezile'den farklı düşünmektedir. Ehl-i hadis genel telakkisi büyük günah işlemekle imandan çıkılmayacağı ve büyük günahlardan birini işlemesinden dolayı ehl-i tevhidin küfre nisbet edilmemesi şeklindedir.⁷⁹ Bu çerçevenin en güzel örnekleri de Buhârî'nin *Sahîh*'inde görülür. O, "İmanın artması ve azalması" bâb başlığı altında "Lâ ilahe illallah deyip de kalbinde zerre ağırlığınca iman bulunan kimse cehennemden çıkacaktır."⁸⁰ rivayetine yer vermektedir. Böylece Buhârî büyük günah işleyenin ebedi cehennemde kalacağını iddia eden Hâricîler ile büyük günah işleyenin durumunu el-menzile beyne'l-menzileteyn olarak ifade eden Mu'tezile'nin iddiasını çürütmektedir. Ona göre büyük günah işleyen dinden çıkarak kâfir olmayacağı gibi cehennemde de ebedi kalmaz.⁸¹ Onun "Ensarı sevmek imanın alametlerindendir" bâb başlığı da⁸² hakem olayından dolayı sahâbenin bir kısmını büyük günah işlemek dolayısıyla küfre düşmekle suçlayan Havâric'e reddiye niteliğindedir. Üçüncü asırda Ehl-i hadis in önde gelen temsilcilerinden olan Ebû Dâvûd "İrcâ görüşünü ya da Mürcie'yi red" başlığı altında iman olgusunda amele yer vermeyen Mürcie'nin görüşlerini reddetmektedir.⁸³ Tirmizî ise *Sünen* adlı eserinin iman bölümünde "Mümin bir kimseyi küfürle itham etmemek"⁸⁴ konu başlığı ile Ehl-i kiblenin tekfir edilmesini yasaklayan Ehl-i hadis çizgisini devam ettirmektedir.⁸⁵ "Zina eden iman üzere zina etmez"⁸⁶ başlığının akabinde Ehl-i ilimden zina, hırsızlık ve şarap içme gibi büyük günahlar sebebiyle kişinin kâfir olacağına hüküm veren Ehl-i ilimden birini tanımadığını nakletmektedir. Burada onun Ehl-i ilimden kastettiği Ehl-i hadis olmalıdır.⁸⁷ O, bölümün sonlarına doğru da iman eden bir kişinin ebedi olarak cehennemde kalmayacağı, günahlarının cezasını çektikten sonra mutlaka cennete gireceğine dair haberlere yer vermektedir.⁸⁸ Ezcümle Ehl-i hadise göre amel imanın ayrılmaz bir parçasıdır. Temel hadis kaynaklarının iman bölümleri bu ana fikir üzerine inşa edilmiştir.

⁷⁵ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-îmân*, 50.

⁷⁶ Şehristânî, *el-Milel*, 1/139.

⁷⁷ Süleyman b. Eş'as İshak es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût, Muhammed Kâmil Karabelâ (Beyrut: Dârü'r-risâle, 1430/2009), "Sünne", 15.

⁷⁸ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, 57.

⁷⁹ Malatî, *et-Tenbîh*, 14-15.

⁸⁰ Buhârî, "İmân", 32.

⁸¹ Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî, *İrşâdü's-sârî li şerhi şahîhi'l-Buhârî* (Kahire: Matbaatü'l-Kübrâ, 1323/1905), 1/131.

⁸² Buhârî, "İmân", 9.

⁸³ Ebû Dâvûd, "Sünne", 15.

⁸⁴ Tirmizî, "İmân", 16.

⁸⁵ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, 69.

⁸⁶ Tirmizî, "İmân", 11.

⁸⁷ M. Hayri Kırbaoğlu, *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları Ashâbü'l-Hadise Göre Allah'ın Sıfatları Meselesi* (Ankara: Otto Yayınları, 2020), 37.

⁸⁸ Tirmizî, "İmân", 17.

2.3. İmanın Artması ve Eksilmesi

İman-amel ilişkisi çerçevesinde tartışılan konuların başında imanın artması ve eksilmesi meselesi gelmektedir. Konu lehte ve aleyhteki görüşlere mebni olarak hicrî ilk beş asırda çokça tartışılmıştır. Günümüze ulaşan iman konulu ilk eserlerden biri olan Ebû Ubeyd'in (öl. 224/838) *Kitâbü'l-îmân*'ında konuya bir bölüm ayrılırken⁸⁹ dördüncü asrın sonlarında binden fazla haberi derleyerek *Kitâbü'l-îmân* adlı eserini telif eden İbn Mende de (öl. 395/1005) eserinde konuya müstakil bir başlıkla yer vermiştir.⁹⁰ Beşinci asırda Ehl-i hadis inancını ortaya koymak amacıyla üç bine yakın haberden oluşan hacimli bir eser kaleme alan Lâlekâî de (öl. 418/1027) eserinde imanın artması ve azalmasına dair müstakil başlıklar açmıştır.⁹¹ Temel hadis kaynaklarının imanla ilgili bölümlerinde de mesele bâb başlıklarında ve başlıklar altına kaydedilen rivayetlerle ele alınmıştır.⁹²

Bu başlık altındaki tartışmalar; imanda artma ve eksilme olur mu? İmanın artması ve eksilmesi ikrarda, tasdikte, amelde mi yoksa ahlaki ve duygusal boyutta mı gerçekleşir? İmandaki artma ve eksilme niteliksel midir yoksa nicel midir? şeklindeki sorular ve bu meyanda üretilen cevaplardan oluşmaktadır.⁹³ Ayrıca imanda kemâl ve efdaliyet gibi başlıklar da konu çerçevesindeki ihtilaflı alanlardandır.

Ameli imanın parçası ve rüknü sayan Hâriciyye, Mu'tezle, Zeydiyye ve Ehl-i hadise göre iman hem nicelik hem de nitelik bakımından artar ve eksilir. Bu durumda işlenen salih amellerle iman artarken günah ve kötülüklerle de azalır. Kur'an'daki çok sayıda ayet de imanın artıp azaldığını göstermektedir. Buna mukabil Ehl-i sünnet kelmacıları, Mürcie ve Ebû Hanîfe'ye göre iman artmaz ve eksilmez.⁹⁴

İmanın artması ve eksilmesi çerçevesindeki bahsi geçen karşıt görüşler mevzûât edebiyatına aksetmiş konu ihtilaflı grupların görüşlerini yansıtacak rivayetlerle ele alınmıştır.⁹⁵ Bu konuda rivayetler genellikle iki ana grupta temerküz etmektedir. Birinci grup rivayetlerde; imanın asla artıp eksilmeyeceği ifade edilirken bunun zıddını savunanlara yani iman artar ve eksilir diyenlere ölüm cezasına kadar varan yaptırımlar öngörülmektedir. İkinci grup rivayetlerde ise; imanın artıp eksileceği ifade edilmektedir. İmanın artıp azalmayacağını belirten rivayetler şöyledir: Ebû Hüreyre'den nakledildiğine göre bir gün Sakîf heyeti Hz. Peygamber'e geldi ve iman artar mı azalır mı? diye sordu. Peygamber (sav); "Hayır, imanın artması küfür, onun azalması şirk'tir." buyurdu.⁹⁶ Rivayete eserinde ilk olarak yer veren Cûzekânî rivayeti mevzû, bâtil ve asılsız olarak nitelendirmektedir. Rivayetin senedinde yer alan Hakem b. Abdullah (öl. 199/815) ricâl kaynaklarında Ebû Hanîfe'nin ashabından bir fıkıh âlimi olarak tanıtılır. Belh kadılığı da yapmıştır. Yaşadığı dönemde re'y ehlinin önde gelen âlimlerindendir. Bununla birlikte onun hadis uydurduğu, Mürcie'nin önde gelen isimlerinden biri olduğu da belirtilmiştir.⁹⁷ Ebû Mutî Hakem b. Abdullah hakkındaki bilgilerle, rivayet birlikte değerlendirildiğinde; rivayetin imanın artması ve azalmasına karşı çıkan Mürcie taraftarlarınca uydurulduğu anlaşılmaktadır.

Mevzûât literatürünün hemen hepsinde geçen bir başka rivayet de "İman artmaz ve eksilmez." şeklindedir.⁹⁸ Cûzekânî'nin uydurma, bâtil ve asılsız olarak nitelendirdiği rivayeti uyduran ravi Ahmed b. Abdullah el-Cûbârî'dir (öl. 247/862). Cûbârî'nin Kerrâmîyye mezhebinin kurucusu Muhammed b. Kerrâm'ın isteği üzerine çok sayıda hadis uydurduğu nakledilir.⁹⁹ İbn Uyeyne, Tavus b. Keysân gibi meşhur hadisçiler adına onlardan duymadığı binlerce hadis uydurmuştur. Hadis münekkitleri tarafından pis bir

⁸⁹ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-îmân*, 24.

⁹⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk İbn Mende, *Kitâbü'l-îmân*, thk. Ali b. Nâsırb. Muhammed el-Fakîhî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1406), 1/541.

⁹¹ Lâlekâî, *Şerh*, 5/1028.

⁹² Örnek için bk. Buhârî, "İmân", 32; Tirmizî, "İmân", 6.

⁹³ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, 119.

⁹⁴ Kılavuz, *İslam Akâidi*, 54-55.

⁹⁵ Ali el-Kârî, *Esrârü'l-merfû'a*, 478.

⁹⁶ Cûzekânî, *Ebâtil ve'l-menâkir*, 1/144; Zehebî, *Telhîs*, 25; Süyûtî, *Le'âli'l-maşnû'a*, 1/41; İbn Arrâk, *Tenzihü's-şerî'a*, 1/149.

⁹⁷ Zehebî, *Mizân*, 1/574.

⁹⁸ Cûzekânî, *Ebâtil ve'l-menâkir*, 1/142; İbnü'l-Cevzî, *el-Mevdû'ât*, 1/132; Zehebî, *Telhîs*, 27; Süyûtî, *Le'âli'l-maşnû'a*, 1/42; İbn Arrâk, *Tenzihü's-şerî'a*, 1/149; Ali el-Kârî, *Esrârü'l-merfû'a*, 46.

⁹⁹ Ebû Ahmed Abdullah İbn Adî, *el-Kâmil fî qu'afâi'r-ricâl*, thk. Adil Ahmed Abdülmecud (Beyrut: el-Kütübü'l-İlmiyye, 1418/1997), 1/291.

yalancı ve deccallardan bir deccal diye vasıflandırılmıştır.¹⁰⁰ Ahmed el-Cûbârî'nin Muhammed b. Kerrâm ile olan ilişkisi rivayetin uydurulma amacını da göstermektedir. Buhârî'nin "İman artmaz ve eksilmez." rivayetini nakledenlerin müebbet hapis ve şiddetli dayak ile cezalandırılması gerektiğini söylemesi de¹⁰¹ Ehl-i hadis muhitlerinde rivayete, bunu nakledenlere ve onun yalancı ravisine duyulan tepkinin göstergesidir.

Buhârî ve Ehl-i hadisın şiddetli tepkisinin karşısında imanın artıp azalmayacağını savunanların uydurduğu şu rivayet daha sert bir karşı tepkiyi dillendirmektedir: "İmanın artıp azalacağını iddia edenler bilsin ki, onun artması nifak azalması küfürdür. Bu kişiler ya tövbe ederler ya da boyunları kılıçla vurulur. Onlar Allah'ın düşmanıdır. Dini terk etmiş, küfrü benimsemişlerdir. Allah yeryüzünü onlardan temizlesin. Onların namazı, orucu, zekâtı ve haccı makbul değildir. Onların dini de yoktur. Onlar Resûlullah'tan uzak Resûl de onlardan uzaktır."¹⁰²

İmanın artıp azalmayacağına dair rivayetlere mukabil imanın artıp azalacağına dair rivayetler de mevzûât edebiyatında bulunmaktadır. İbnü'l-Cevzî eserinde imanın artıp azalacağına dair Muaz, Ebû Hüreyre ve Vâsile b. Eska'dan üç hadis nakletmektedir. Bunlardan ilki "İman artar ve azalır." şeklindedir.¹⁰³ Rivayetin ravilerinden Ammâr b. Mutar'ı İbn Adî (öl. 365/976) metrûk'ül-hadis olarak nitelendirmiş,¹⁰⁴ diğer hadis münekkitleri de onun yalancı olduğunu, hadislerinin bâtil bulunduğunu, güvenilir hadis âlimlerine nisbet ederek münker rivayetler naklettiğini kaydetmişlerdir.¹⁰⁵ Bazı hadis münekkitleri de onu güvenilir bulmuş özellikle hıfz kabiliyetine dikkat çekmişlerdir.¹⁰⁶ Bu kapsamda İbnü'l-Cevzî'nin kaydettiği ve Ebû Hüreyre tarihiyle nakledilen ikinci rivayet "İman ikrar ve ameldir, artar ve eksilir. Kim bundan başka bir şey söylerse o bid'at ehlindendir." şeklindedir.¹⁰⁷ İbnü'l-Cevzî'nin Vâsile b. Eska' (öl. 85/704) tarihiyle naklettiği üçüncü rivayet "İman söz ve ameldir. Artar ve eksilir." şeklindedir.¹⁰⁸ İbnü'l-Cevzî'nin uydurma olduğunu vurguladığı rivayete dair farklı kanaatler de bulunmaktadır. Aslında rivayet hakkındaki tartışmaların kaynağı rivayetin senedinde tâbiûn tabakasında yer alan Marûf b. Abdullah el-Hayyât'a dayanmaktadır. Aynı zamanda Vâsile b. Eska'ın azatlısı da olan Marûf b. Abdullah hadis rivayetinde tartışmalı bir figürdür. İbn Adî eserinde onun naklettiği ve tarihi süreç içerisinde hep tartışmalara neden olan çok sayıda hadisi serd etmiş akabinde de bu rivayetlerin hiç birinde mütâbaâtın bulunmadığını belirtmiştir.¹⁰⁹ Bu rivayetlerden birinin "İman söz ve ameldir, artar ve eksilir. İkrarsız amel, amelsiz de ikrar olmaz. Sünnete tabi olmanız ve ona sıkı sıkı tutunmanız gerekir." şeklinde¹¹⁰ olması Marûf b. Abdullah'ın imanda artma ve azalmanın varlığı ile sünnet olgusu arasında bir bağ kurma gayreti olarak da görülebilir. İbnü'l-Cevzî'nin uydurma olduğunu belirttiği Vâsile b. Eska' rivayetinin uydurma olmadığını bunun mütâbilerinin bulunduğunu savunan Süyûtî'nin (öl. 911/1505) eserinde imanın artıp eksilmesinin zikredilmesinden sonra yukarıda işaret edilen ve İbn Adî'nin naklettiği sünnete sıkıca yapışılmasını tavsiye eden rivayete yer vermesi dikkat çekmektedir.¹¹¹ O, adeta imanın artıp eksilmesi fikrini ve bu düşüncüyü benimseyip dillendirmeyi sünnet kabul etmektedir. Bu yüzden de imanın artıp azalacağını bildiren rivayetlere çok sayıda sahih hadisın mütâbaât ettiğini iddia etmektedir. Rivayetin bazı tariklerinde bulunup bazılarında yer almayan sünnete yapışma söylemi Ehl-i hadisın kabulüne mazhar olmuş ve onların iman konusunda temel düşüncelerinden biri haline gelmiş "İman artar ve azalır" yaklaşımına muhalif görüşleri sünnet söylemi ile adeta bastırmaya çalışmaktadır. Ayrıca Mâruf b. Abdullah'ın naklettiği ve kendisini

¹⁰⁰ Zehebi, *Mizân*, 1/107-108.

¹⁰¹ Ebû'l-Kâsım Ali İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, thk. Amr b. Ğurâme el-Umerî (Şam: Dârü'l-fıkr, 1415/1995), 55/129.

¹⁰² Cûzekânî, *Ebâtîl ve'l-menâkir*, 1/147; İbnü'l-Cevzî, *el-Mevdû'ât*, 1/133; İbn Arrâk, *Tenzîhü's-şerî'a*, 1/149.

¹⁰³ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevdû'ât*, 1/130; İbn Arrâk, *Tenzîhü's-şerî'a*, 1/151.

¹⁰⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/138.

¹⁰⁵ Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002), 6/52.

¹⁰⁶ Zehebi, *Mizân*, 3/169.

¹⁰⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevdû'ât*, 1/130. İman-amel ilişkisi başlığı altında bu rivayetle ilgili değerlendirme yapılmıştır.

¹⁰⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevdû'ât*, 1/130.

¹⁰⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 8/31-36.

¹¹⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 8/32.

¹¹¹ Süyûtî, *Le'âli'l-maşnû'a*, 1/40.

destekleyen herhangi bir haberin de bulunmadığı başka bir rivayet “Bir Mürcî’ veya Kaderî öldükten üç gün sonra onların kabirleri açılrsa mutlaka yüzleri kıbleden başka bir tarafa çevrilmiş halde bulunur.” şeklindedir.¹¹² Buradan Marûf b. Abdullah’ın Mürcie düşmanı biri olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Mürcie ile ilgili böyle bir haberi ihdas edip yayma ihtimali bulunan birinin Mürcie’ye karşı fikirleri uydurması da kuvvetle muhtemeldir.

İbnü’l-Cevzî’nin, senedindeki ravileri dikkate alarak Ehl-i hadisin klasik retoriği haline gelen “İman artar ve azalır” söylemini dillendiren rivayetleri uydurma kabul etmesi Ehl-i hadis muhitlerinde kendine taraftar bulabilmiş değildir. Eserinde bu meseleye müstakil başlık ayıran ve Ehl-i hadis ideolojisini benimseyen Cûzekânî ve Süyûtî gibi âlimler bu tür rivayetlerin uydurma olduğu konusunda çekingen davranmışlar, sahih hadislerle bu fikrin desteklendiğini zikretmişlerdir.¹¹³ İbn Arrâk ise imanın artıp azalacağına dair tüm rivayetleri eserinin ikinci faslında zikretmiştir. Böylece o bu konudaki rivayetlerin uydurma kabul edilmesinin ihtilaflı olduğunu vurgulamak istemektir.¹¹⁴ İbnü’l-Cevzî ise bu konuda daha cesur görünmektedir. Onun bu tavrında hadisçi olduğu gibi kalamcı da olmasının, tenkitçi bir zihin yapısına sahip bulunmasının ve özellikle hadisçi, kalamcı ve mutasavvıfları eleştirmekten çekinmemesinin, İslami çevrelerin dinin genel prensipleri ile çeliştiğini düşündüğü görüş ve uygulamalarını tenkit etmesinin etkisi muhtemeldir.¹¹⁵

Mevzûât literatüründe uydurma olup olmadığı tartışmalı bir şekilde yer alan imanın artması ve azalması meselesi temel hadis kaynaklarında hiçbir şüpheye mahal vermeyecek derecede “İman artar ve azalır” şeklinde bir söylem birliği ve bu fikri destekleyen argümanlarla birlikte sunulmaktadır. İmanın artıp eksilmesi konusunu gerek bu isimle bir bâb başlığı koyarak gerekse bu fikri destekleyen ayet hadis, sahâbe ve tâbiûndan önde gelenlerin sözlerine eserinde yer vererek detaylı bir şekilde işleyen muhaddislerin başında Buhârî gelmektedir. O, *Sahîh* adlı eserinin iman bölümüne “İman artar ve azalır” diyerek giriş yapmakta, imanın artacağını vurgulayan çok sayıda ayete peş peşe yer vermektedir.¹¹⁶ Buhârî imanın artıp azalmasını imanın kemale ermesi perspektifiyle ele almaktadır.¹¹⁷

Buhârî’nin dışında temel hadis kaynaklarının müelliflerinden İbn Mâce (öl. 273/887), *Sünen* adlı eserinin mukaddimesinde iman konu başlığının son iki rivayetini Ebû Hüreyre ve Ebu’d-Derdâ tarikleriyle nakledilen “İman artar ve azalır” şeklindeki haberlere tahsis etmiştir.¹¹⁸ *Sünen* adlı eserinde iman konusuna müstakil bölüm ayıran Tirmizî (öl. 279/892) ise “İmanın kemali artması ve eksilmesi hakkında gelen rivayetler” şeklinde bir konu başlığına yer verip bu başlık altında imanı kâmil müminin vasıflarını ortaya koyan bir rivayeti tercih ederek hocası Buhârî gibi imanın artması ve azalması konusunu imanın kemali ile birlikte değerlendirdiğini göstermektedir.¹¹⁹ Nesâî de (öl. 303/915) *Sünen*’inde “İmanın artması” ve “İman ehlinin birbirine üstünlüğü” gibi bâb başlıkları koyarak ve başlıkları destekleyen rivayetlere vererek konu çerçevesindeki fikrini ortaya koymuştur.¹²⁰

2.4. İmanda İstisna

Bu konu bir Müslümanın mensubiyetini nasıl ifade edeceğiyle ilgilidir. Bir kimse ‘ben gerçekten müminim’ mi demeli yoksa ‘inşallah müminim’ mi demelidir? sorusunun cevabı teorik bir sorun alanı oluşturmuştur. İmanda istisna meselesi; imanın tarifi, imanın rükünleri, iman-amel ilişkisi, imanın artması ve eksilmesi ile ilgili tartışmaların bir sonucu olarak tezahür etmiş, konu kavram çerçevesindeki farklı görüş ve düşüncelerden kaynaklı itikâdî bir sorun haline gelmiştir. İmanın kalp ile tasdik ve dil ile ikrardan ibaret

¹¹² İbn Adî, *el-Kâmil*, 8/33.

¹¹³ Cûzekânî, *Ebâtil ve’l-menâkîr*, 1/154-158; Süyûtî, *Le’âli’l-maşnû’a*, 1/40.

¹¹⁴ İbn Arrâk, *Tenzihü’s-şerî’a*, 1/150-151.

¹¹⁵ Yusuf Şevki Yavuz - Casım Avcı, “İbnü’l-Cevzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 20/543-547.

¹¹⁶ Buhârî, “İmân”, 1.

¹¹⁷ Buhârî, “İmân”, 1.

¹¹⁸ İbn Mâce, “Mukaddime”, 9.

¹¹⁹ Tirmizî, “İmân” 6.

¹²⁰ Nesâî, “İmân”, 17-18.

olduğunu savunan Ebû Hanîfe'nin bu şartları sağlayan kişiyi gerçek mümin olarak kabul etmesine karşılık özellikle Ehl-i hadis mensupları ameli imanin unsurlarından biri saymış ve amel bakımından kişinin Allah nezdinde gerçek mümin olup olmadığının bilinemeyeceğini savunmuşlardır.¹²¹ Bu bağlamda Ebû Ubeyd'in şu nakli önemlidir: "Süfyân b. Uyeyne ve onun gibi düşünenler imanda istisna görüşünü benimsiyorlardı. Onların mümin olduklarını kesin olarak 'ben müminim' şeklinde söylemeyi çirkin görmelerinin sebebi nefislerini temize çıkarma ve Allah katında kendilerini mükemmel bir mümin olarak kabul etme korkusundandır. Yoksa ki onlar, bu dinin bütün mensuplarını mümin olarak isimlendirir."¹²² Bu yüzden Ehl-i hadisin önde gelen isimlerinden Evzâî (öl. 157/774), imanda istisnaya onu terk etmeyi eşit görür. Yani ona göre her ikisi de caizdir.¹²³

İmanda istisna meselesi de konu çerçevesinde görüş sahiplerinin hadisle kendi fikirlerini destekleme ya da karşıt fikirleri yıpratma adına hadis uydurdıkları alanlardandır. Dolayısıyla mevzûât literatüründe bu konu özelinde rivayetler de bulunmaktadır. Bu rivayetlerin bir kısmında imanda istisna fikri reddedilip bu düşünce sahipleri telin edilirken diğer kısmında imanda istisna fikri kabul edilerek bu düşünce sahipleri tafdil edilmektedir. İmanda istisna fikrinin reddedildiği rivayetler şöyledir: "Ümmetimden iki sınıf vardır ki onlar asla şefaata nail olamazlar. Bunlar Kaderiyye ve Mürcie'dir. Kaderiyye kimdir? diye sorulduğunda onlar kaderi inkar edenlerdir. Mürcie kimdir? denildiğinde; onlar ahir zamanda gelecek olup kendilerine mümin olup olmadıkları sorulduğunda inşallah müminiz diyenlerdir."¹²⁴ Bu rivayet kendi içinde paradoksal bir görüntü arz etmektedir. Zira Mürcie imanda istisnayı reddetmektedir. Burada Mürcie'nin 'inşallah müminiz' diyenler şeklinde tanıtılması vakıya aykırıdır. İnşallah müminiz sözü Ehl-i hadisin söylemidir. Hatta onlar imanda istisna yapmayanları ayıplar.¹²⁵ Ehl-i hadisin önde gelen isimlerinden Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778); "İnşallah müminim demeyi kerih gören kişinin kendilerine göre Mürciî olduğunu belirtmektedir."¹²⁶ Abdurrahman b. Mehdi (öl. 198/813) ise; "İmanda istisnayı terk etmek gerçek ırcadır." demektedir.¹²⁷ Bu rivayette Ehl-i hadisin söylemi Mürcie'ye nisbet edilerek sunulmaktadır. Rivayette imanda istisna yapanlar Mürciî olarak nitelendirilmişlerdir. Rivayeti uyduran Me'mûn b. Ahmed'in Şafî mezhebinin kabullerine aykırı olarak "Namazda rükû esnasında ellerini kaldıranın namazı yoktur." ve "Cemaatle namazda imamın arkasında okuyan kişinin ağzı ateşle doldurulur." gibi rivayetler uydurması¹²⁸ onun Hanefî-Mürciî çizgiye daha yakın olup imanda istisnayı kabul etmediğini göstermektedir. Buna rağmen imanda istisnayı kabul edenleri Mürciî olarak nitelendirmesi bu kişinin bir mensubiyetinin bulunmadığı ve Müslümanlar arasında kargaşa yaratmaya çalıştığı fikrini de akla getirebilir. Kendisinin deccal olarak isimlendirilmesi, güvenilir hadis âlimleri adına hadis uydurduğunun belirtilmesi¹²⁹ ve hadis uydurmakla meşhur oluşu bu yargıyı desteklemektedir.¹³⁰

Bu konuda mevzûât kaynaklarındaki başka bir rivayet "Ümmetim imanda istisna yapmadıkça ve kıbleyi değiştirmedikleri müddetçe hayırdadır." şeklindedir. İbnü'l-Cevzi rivayeti Mürcie'nin uydurduğunu ve senesinde çok sayıda zayıf ve meçhul râvi bulunduğunu bildirir.¹³¹ Rivayetin senesinde yer alan Cafer b. Harûn'un hadis uydurduğu da belirtilmiştir.¹³² Başka bir rivayette de "Kim iman artar ve azalır derse Allah'ın dininden çıkar. Her kim de ben inşallah müminim derse onun İslam dininde hiçbir nasibi yoktur." denilir.¹³³ Bu rivayetle Ehl-i hadisin temel görüşleri reddedilmekte Hanefî-Mürciî görüş desteklemektedir.

¹²¹ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-îmân*, 21; İlyas Üzümlü, "İstisna", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23/392.

¹²² Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-îmân*, 21.

¹²³ Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hârûn el-Hallâl, *Kitâbü's-Sünne*, thk. Atiyye ez-Zehrânî (Riyad: Dârü'r-Râye, 1410/1989), 3/598.

¹²⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevdû'ât*, 1/134; İbn Arrâk, *Tenzihü's-şerî'a*, 1/150; Şevkânî, *Fevâ'idü'l-mecmû'a*, 450.

¹²⁵ Lâlekâî, *Şerh*, 5/1051.

¹²⁶ Cûzekânî, *Ebâtil ve'l-menâkir*, 1/177.

¹²⁷ Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdillâh el-Âcurrî, *eş-Şerî'atü*, thk. Ömer b. Süleyman ed-Dümeycî (Riyad: Dârü'l-Vatan, 1420), 2/663.

¹²⁸ Zehebî, *Mizân*, 3/429.

¹²⁹ İbn Hacer, *Lisân*, 4/447.

¹³⁰ İbn Asâkir, *Târîh*, 57/3.

¹³¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevdû'ât*, 1/135.

¹³² Zehebî, *Mizân*, 1/420.

¹³³ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevdû'ât*, 1/135.

Haneffî-Mürçîî görüşü destekleyen başka bir rivayette de ben inşallah müminim diyenin yani imanından şüphe eden kişinin amelinin boşa gittiği ve o kişinin ahirette hüsrana uğrayanlardan olduğu nakledilir.¹³⁴ Rivayetin ravilerinden Muhammed b. Temîm, Buhârî tarafından Hz. Peygamber adına yalan söylemek, İbn Hibbân tarafından hadis uydurma, Hâkim tarafından pis bir yalancı olmakla tavsif edilmiştir.¹³⁵

Mevzûât edebiyatında imanda istisnaya dair Haneffî-Mürçîî görüşü destekleyip Ehl-i hadis düşüncesini tezyif eden rivayetlerin yansira Ehl-i hadis düşüncesini destekleyen rivayetler de bulunmaktadır. “İnşallah müminim demek kişinin imanının tam olduğundandır.” rivayeti bunlardan biridir.¹³⁶ Ancak daha önce de vurgulandığı gibi mevzûât literatüründe Ehl-i hadis düşüncesini yansıtan rivayetlerin uydurma olduğu konusunda bir ittifak bulunmamaktadır. İbnü'l-Cevzî bu rivayetin sahîh olmadığını¹³⁷ Şevkânî (öl. 1250/1834) mevzû olduğunu kaydetmiştir.¹³⁸ Buna mukabil Cûzekânî rivayetin garîb, imanda istisnanın da sünnet olduğunu belirtmiş, düşüncesini destekleyen sahîh hadisleri naklederek rivayetin uydurma olduğunu karartma çabasına girmiştir.¹³⁹ Süyûtî de Cûzekânî'nin görüşlerini aynen aktararak ona katılmıştır.¹⁴⁰ Rivayetin ravisi Meârik b. Abbâd hakkında Buhârî, Ebû Zûr'a, Ebû Hâtım, Dârekutnî gibi hadis münekkithleri “hadisi sahîh değildir, hadisi aşırı zayıftır, hadisleri münkerdir, zayıftır” şeklinde değerlendirmeler yapmış; Ahmed b. Hanbel ise ondan bir hadis nakleden kişiye Rabbinden bağışlanma dilemesini tavsiye etmiştir.¹⁴¹ Meârik'in rivayetteki hocası Abdullah b. Saîd de aşîkâr yalancı, metrûk ve sika değil gibi nitelemelere muhatap olmuştur.¹⁴² Rivayetin ravilerinden sadece ikisinin bu denli aşırı şekilde tenkit edilmesine rağmen rivayetin Ehl-i hadis düşüncesine uygun olduğu için korunmaya çalışıldığı izlenimi de ortadadır.

Temel hadis kaynaklarında imanda istisna meselesine gelince; Ma'mer b. Râşid'in (öl. 153/770) *Câmi'*'nin iman ve İslam bâbında Abdullah b. Mes'ûd'a isnad edilen bir haberle imanda istisna önerilir. Haberde Abdullah b. Mes'ûd'un da içinde yer aldığı kabile bir yolculuk esnasında başka bir kabileyle karşılaşır. Onlara kim olduklarını sorduklarında onlar ‘biz müminleriz’ cevabını verirler. Bunun üzerine Abdullah ‘biz cennetliklerdeniz’ demediler mi? diye sorar.¹⁴³ Ma'mer eserinin iman konusunda bu nakle yer vererek İbn Mes'ûd'un imanda istisnayı önemseydiğini göstermektedir. Günümüze ulaşan konulu ilk eserlerden birindeki bu nakil hadisçilerin konuya bakış açısını yansıttığı gibi meselenin tarihine de ışık tutmaktadır. Erken dönem hadis kaynaklarından olan İbn Ebû Şeybe'nin (öl. 235/849) *Musannef* adlı eserinin iman bölümünde “Ben müminim diyen kişi” şeklinde bir konu başlığıyla mesele ele alınmıştır. Burada da ‘ben müminim’ söyleminden kaçınılması ya da umarım müminim vb. şekillerde sözler söylenmesini tavsiye eden haberlere yer verilmiştir.¹⁴⁴ Buhârî de *Sahîh*'te “Farkında olmadan müminin amelinin boşa gitmesinden korkması” şeklinde bir bâb başlığına yer vermiş¹⁴⁵ bu başlık altında sahâbîlerden hiçbirinin ‘bizim imanımız Cebrâil ve Mîkâil'in imanı gibidir’ demediğini aktarmıştır. Buhârî, kişinin farkında olmadan yaptığı amellerinin boşa gidebileceği dolayısıyla ikrar ve tasdik olsa bile ameli durumdan eksiklikleri bulunabileceğini gözeterek ‘ben müminim’ şeklinde kesinlik bildiren bir ifadede ziyade ‘inşallah müminim’ denmesini uygun gördüğünü zımnen ifade etmektedir.

¹³⁴ İbn Arrâk, *Tenzîhü's-şerî'a*, 1/150.

¹³⁵ İbn Hacer, *Lisân*, 7/21.

¹³⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevdû'ât*, 1/135.

¹³⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevdû'ât*, 1/135.

¹³⁸ Şevkânî, *Fevâ'idü'l-mecmû'a*, 453.

¹³⁹ Cûzekânî, *Ebâtil ve'l-menâkir*, 1/173.

¹⁴⁰ Süyûtî, *Le'âli'l-ma'nû'a*, 1/45.

¹⁴¹ Yusuf b. Abdurrahman el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâ'ir-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Marûf (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1400/1980), 28/144-145.

¹⁴² Zehebî, *Mîzân*, 2/429.

¹⁴³ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 11/127.

¹⁴⁴ Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebû Şeybe. *Kitâbü'l-muşannef fî'l-eḥâdisi ve'l-âṣâr*. thk. Kemal Yusuf el-Hût. 7 Cilt. (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989), 6/160-161.

¹⁴⁵ Buhârî, “İmân”, 35.

Sonuç

Hicrî 5. asırdan itibaren Ehl-i hadisin hadis uydurma faaliyetlerine karşı bir tedbir olarak geliştirdiği mevzû hadisleri bir araya toplama çabalarının ilk ürünleri görülmeye başlanmış ve mevzû rivayetler müstakil eserlerde toplanmıştır. Daha sonra bu çalışmalar artarak devam etmiştir. Bu eserlerde İslam dünyasında tartışmalara medar olan, pek çok fırka ve mezhebin ihtilaflı alanlarını oluşturan konuların yoğunlukla işlendiği görülmektedir. İman meselesi de mevzûât literatüründe dikkat çeken konuların başında gelmektedir.

Mevzuat edebiyatında imana dair konular imanın tarifi, iman-amel ilişkisi, imanın artması ve azalması, imanda istisna gibi başlıklarda yoğunlaşmaktadır. Mevzûât edebiyatındaki imana dair meseleler ve tartışma konuları ile temel hadis kaynaklarındaki iman mevzuundaki meselelerin hemen hemen aynı olduğu görülmektedir. Bu olgu; aslında her iki tür literatürün de tartışmalardan etkilendiği ve bu tartışmalar çerçevesinde düzenlendiği izlenimini ortaya koymaktadır. Zira Ehl-i hadisin oluşturduğu temel hadis kaynaklarındaki iman konuları nasıl telif edildikleri dönemdeki farklı grup ve ekollerin iman anlayışını tenkit ve Ehl-i hadisin kendi savlarını savunma motivasyonlarını içeriyorsa; mevzûât literatüründeki iman konuları da ana akım fırka ve ekollerin kendi iddiaları ve görüşlerini yansıtmaktadır.

Her fırka ve grubun kendi görüşünü desteklemek, muhalif iddiaları da tezyif etmek için hadis uydurduğu kabul edildiğinde mevzûât edebiyatındaki iman başlıkları altında çok sayıda fırka ve grubun görüşlerinin yer aldığı sonucuna ulaşılır. Bundan dolayı Ehl-i hadis, Mürcie veya Hâriciye'nin iman anlayışları gibi kendi iç bütünlüğü olan yeknesak bir iman tasavvurunu bu literatürden çıkarmak imkân dâhilinde değildir. Dolayısıyla bu literatür homojen bir iman anlayışından ziyade çok sayıda fırka ve grubun iman görüşünü yansıtan karmaşık bir iman tasavvuru sunmaktadır.

Mevzûât edebiyatındaki eserlerin telifinde yazarın düşüncesinin rivayetleri değerlendirmede etkili olduğu da görülmektedir. Zira Ehl-i hadis düşüncesini benimseyen bir müellifin iman konusundaki mevzû rivayetleri derlerken kendi ideolojisine uygun rivayetlerin mevzû sayılmasındaki çekincesini ya da itirazını bu literatürde görmek mümkündür. Rivayetin senedindeki ravilerden bazılarının Ehl-i hadisin meşhur temsilcileri tarafından ağır şekilde cerh edilmesine, yalancı ve hadis uydurmacısı olarak nitelendirilmesine rağmen rivayet Ehl-i hadis düşüncesini dillendirdiği için hakkında bâtil ya da mevzû hükmünün verilemediği görülmektedir.

İman konusu özelinde mevzûât edebiyatı kronolojik olarak tarandığında farklı eserlerdeki rivayetlerin büyük ölçüde aynı oldukları görülmektedir. Müellifler genellikle birbirini tekrar etmekte, sadece eserlerdeki yöntem farklılıkları dikkat çekmektedir. Bu çerçevede bazı müelliflerin konulu olarak planladığı eserleri diğerleri alfabetik olarak düzenlemiştir. Erken dönemde hadis münekkithlerinin uydurma olduğunu belirttikleri rivayetlerin üstüne yeni yöntemlerle farklı tespitler yapılamamıştır. Klasik ve modern kaynaklardaki uydurma hükmünün verilme gerekçesi ise büyük ölçüde isnad tenkidine dayanmaktadır. Genellikle ilgili rivayeti nakleden ravinin yalancı olması rivayete mevzû hükmünün verilmesinin temel nedenidir. İmana dair meseleler başta olmak üzere dinin tüm alanlarında Hz. Peygamber'e nisbet edilen uydurma rivayetleri tespit için yeni yöntemler geliştirilmelidir.

Beyanname

- 1. Finans/Teşvik:** Yazar, çalışmada herhangi bir finans/teşvik kullanılmadığını beyan etmektedir. / The author declare that no funding/incentive was used in the study.
- 2. Çıkar Çatışması:** Yazar, çalışmada herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir. / The author declare that there is no conflict of interest in the study.
- 3. Etik Beyan:** Yazar bu makalede araştırma ve yayın etiğine uyulduğunu beyan etmektedir. Bu araştırma için Etik Kurul İzni gerekmemektedir. / The author declare that research and publication ethics have been followed in this article. In addition, Ethics Committee Approval is not required for this research.

Kaynakça

- Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdurrahmân. *es-Sünne*. thk. Muhammed b. Saîd b. Sâlim el-Kahtânî. 2 Cilt. Demmâm: Dâru İbni'l-Kayyım, 1406.
- Âcurrî, Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdillâh. *eş-Şerî'atü*. thk. Ömer b. Süleyman ed-Dümeycî. 5 Cilt. Riyad: Dârü'l-Vatan, 1420.
- Ali el-Kârî, Ebû'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Sultân el-Kârî el-Herevî. *el-Esrârü'l-merfû'a fi'l-aḥbârî'l-mevzû'a*. thk. Muhammed es-Sabbâğ. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1391/1971.
- Asar, Muhammed Ali. "Ehl-i Hadisin Sünnet Savunusunun Temel Paradigmaları". *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2021), 262-293.
- Aşıkkutlu, Emin. "Buhârî Döneminde İmanla İlgili Yaklaşımlar ve Sahîh'inin İmân Bölümü Çerçevesinde Buhârî'nin İmân Yaklaşımı". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2000), 59-83.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-şâhîḥ*. thk. Muhammed Zühry b. Nâsir. Beyrut: Dâru Tavkî'n-Necât, 1422/2001.
- Cûzekânî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. İbrâhîm. *el-Ebâṭil ve'l-menâkîr ve's-şihâḥ ve'l-meşâḥîr*. thk. Abdurrahman b. Abdülcebbar el-Firjevâî. 2 Cilt. Riyad: Dârü's-Samî li'n-Neşr, 1422/2002.
- Çakan, İsmail Lütfi. "Hadis Edebiyatında İmanla İlgili Bölümlerin Muhteva Değerlendirmesi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5-6 (1993), 256-275.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 7. Basım, 1998.
- Çakın, Kamil. "Buhârî'nin Mürchie İle İman Konusunda Tartışması". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32/1 (1992), 183-198.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as İshak es-Sicistânî. *Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût, Muhammed Kâmil Karabelâ. Beyrut: Dârü'r-risâle, 1430/2009.
- Ebû Ubeyd, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî b. Sellâm. *Kitâbü'l-îmân ve me'âlimühü ve sünenühü ve istikmâlühü ve derecâtühü*. thk. Muhammed Nasûriddîn Elbânî. Beyrut: el-Mektebû'l-İslâmî, 1403/1983.
- Ebû Zehra, Muhammed. *İmam Şâfiî*. çev. Osman Kesioğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 1996.
- Eruçar, Tuğba. *Hadisçilerin İman Anlayışı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail. *Maḳâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfû'l-muşallîn*. thk. Helmut Ritter. Viesbaden: Daru Franz Şitayz, 1980.
- Fettenî, Cemâlüddîn Muhammed Tâhir. *Tezkiretü'l-mevzû'ât*. Kahire: İdâretü't-Tibâa, 1343/1924.
- Hallâl, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hârûn. *Kitâbü's-Sünne*. thk. Atiyye ez-Zehrânî. 7 Cilt. Riyad: Dârü'r-Râye, 1410/1989.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah. *el-Kâmil fi qu'afâi'r-ricâl*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcud. Beyrut: el-Kütübü'l-İlmiyye, 1418/1997.
- İbn Arrâk, Ebû'l-Hasen Nûruddîn el-Hicâzî el-Kinânî. *Tenzîhü's-şerî'ati'l-merfû'a 'ani'l-aḥbârî's-şen'ati'l-mevzû'a*. thk. Abdülvehhâb Abdüllatif. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1399/1979.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali. *Târîḫü Dimaşq*. thk. Amr b. Ğurâme el-Umerî. 80 Cilt. Şam: Dârü'l-fikr, 1415/1995.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *Kitâbü'l-muşanneffî'l-eḥâdîsî ve'l-âşâr*. thk. Kemal Yusuf el-Hût. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Lisânü'l-Mîzân*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Beşâirî'l-İslâmiyye, 2002.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed. *es-Sünen*. thk. M. Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- İbn Mende, Ebû Abdullâh Muhammed b. İshâk. *Kitâbü'l-îmân*. thk. Ali b. Nâsîrb. Muhammed el-Fakîhî. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1406.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed. *el-İmân*. thk. Muhammed Nâsuriddîn Elbânî. Umman: Mektebetü'l-İslâmî, 1996.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân. *el-Mevdû'ât*. thk. Abdurrahman Muhammed Osman. 3 Cilt. Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1966.
- İbnü'l-Kayserânî, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Tâhir b. Alî el-Makdisî eş-Şeybânî. *Ma'rîfetü't-tezkire fi'l-eḥâdîsî'l-mevzû'a*. thk. İmâdüddin Ahmed Haydar. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1406/1985.
- Kandemir, M. Yaşar. *Mevzu Hadisler Menşei Tanıma Yolları Tenkidi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997.

- Kastallânî, Ahmed b. Muhammed. *İrşâdû's-sârî li şerhi şaḥîḥi'l-Buḥârî*. 10 Cilt. Kahire: Matbaatü'l-Kübrâ, 7. Basım, 1323/1905.
- Kettânî, Muhammed b. Cafer. *Hadis Literatürü*. çev. Yusuf Özbek. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Kılavuz, Ahmet Saim. *Anahatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâm'a Giriş*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 10. Basım, 2004.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri. *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları Ashâbü'l-Hadise Göre Allah'ın Sıfatları Meselesi*. Ankara: Otto Yayınları, 3. Basım, 2020.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Koçyiğit, Talat. *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1969.
- Kutlu, Sönmez. *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2002.
- Kutlu, Sönmez. "Mürce". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41-45. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Lâlekâî, Ebü'l-Kâsım Hibetullah b. Hasan b. Mansûr. *Şerhu uşûli i'tikâdi Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a*. thk. Hamdân el-Gâmidî. 9 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 8. Basım, 1423.
- Malatî, Muhammed b. Abdurrahman. *et-Tenbîh ve'r-red 'alâ ehli'l-ehvâi ve'l-bida'i*. thk. Muhammed Zâhid Kevserî. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye, ts.
- Ma'mer b. Râşid, Ebû Amr. *el-Câmi'*. thk. Habîbürrahmân el-A'zamî. 11 Cilt. Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî, 2. Basım, 1403/1987.
- Mevsilî, Ebû Hafs Ziyâüddîn Ömer b. Bedr b. Saîd. *el-Muḡnî 'ani'l-hıfzî ve'l-kitâb bi-kavlihim lem yaşihha şey'un fi hâze'l-bâb*. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-Arabî, 1407/1987.
- Mizzî, Yusuf b. Abdurrahman. *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâ'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Marûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1400/1980.
- Müslim, Ebü'l-Hasan İbnü'l-Haccâc. *el-Câmi'u's-şâḥiḥ*. thk. M. Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed. *es-Sünen (el-Müctebâ)*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Haleb: Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1406/1986.
- Süyûtî, Abdurrahmân Celâleddîn. *el-Le'âli'l-maşnû'a fi'l-eḥâdîsi'l-mevzû'a*. thk. Ebû Abdurrahman Salâh. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1996.
- Süyûtî, Abdurrahmân Celâleddîn. *Tedribü'r-râvî fi şerhi takrîbi'n-Nevevî*. thk. Ebû Kuteybe Muhammed el-Feryâbî. 2 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, ts.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim. *el-Milel ve'n-nihal*. 4 Cilt. Haleb: Müessesetü'l-Halebî, ts.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî. *el-Fevâ'idü'l-mecmû'a fi'l-eḥâdîsi'l-mevzû'a*. thk. Abdurrahman el-Muallimî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Tirmizî, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ. *es-Sünen*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: Matbaatü Mustafâ, 1375/1975.
- Uğur, Mücteba. *Hadis İlimleri Edebiyatı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1. Basım, 1996.
- Üzüm, İlyas. "İstisna". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 392-393. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Yavuz, Yusuf Şevki - Avcı, Casim. "İbnü'l-Cevzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Yeşil, Mahmut. "Tarihî Süreçte Te'lif Edilen 'Kitabu'l-İman'lar ve Günümüze Yansımaları". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (2011), 7-34.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Usulü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 42. Basım, 2019.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah. *Mîzânü'l-i'tidâl fi naḥdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-mârifet, 1382/1963.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah. *Telhîşu kitâbi'l-mevzû'ât*. thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhim. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1419/1998.